

Oppbevaring og håndtering

- Kjemikalier som trengs på naturfagrommet
- Merking av kjemikalier
- Oppbevaring av kjemikalier
- Løsninger – oppskrifter, merking og oppbevaring
- Stoffkartotek og sikkerhetsdatablader
- Substitusjonsplikten
- Opplæring i rutiner for bruk av skolens kjemikaliesamling

Kjemikalier som trengs på naturfagrommet

Nedenfor finner du en liste over stoffer og stoffblandinger (oftest løsninger) som bør være tilgjengelig for naturfaglærere på grunnskolens ungdomstrinn. Listen er basert på *læreverkene* i naturfag etter LK06 og vår kjennskap til hva som er *vanlige kjemiforsøk* på ungdomstrinnet.

I tabellen nedenfor finner du navnene i alfabetisk rekkefølge. Vi har satt opp de faste stoffene først, og deretter stoffer og stoffblandinger som er væsker ved romtemperatur. I de tilfellene hvor det er flere navn som brukes om et stoff eller en stoffblending, er trivialnavnet (vanligvis) brukt i sorteringen. Det systematiske navnet finner du i parentes. Vi har satt inn formelen for et stoff der vi mener at den kan være av interesse. Eksempel på bruk av kjemikaliet er gitt i siste kolonne.

Anbefalte stoffer og stoffblandinger til naturfagrommet

<i>Faste stoffer:</i>	<i>Formel</i>	<i>Eksempel på bruk:</i>
Alun (kaliumaluminiumsulfat),	$\text{KAl}(\text{SO}_4)_2 \cdot 12\text{H}_2\text{O}$	Dyrking av krystaller.
Ammoniumhydrogenkarbonat (hornsalt, hjortetakksalt)	NH_4HCO_3	Spalting av saltet ved oppvarming, og påvisning av gassene som dannes.
Ammoniumnitrat	NH_4NO_3	Tar energi fra omgivelsene når saltet blandes med vann.
Askorbinsyre		Gir sur løsning med vann.
Bariumklorid	BaCl_2	Fellingsreaksjon. Flammeprove.
Benzosyre	$\text{C}_6\text{H}_5\text{COOH}$	Gir sur løsning med vann.
Blodlutsalt, gult (kaliumheksacyanidoferrat(II), kaliumjern(II)cyanid)	$\text{K}_4\text{Fe}(\text{CN})_6 \cdot 3\text{H}_2\text{O}$	Gir sterkt blå farge sammen med jern(III)-ioner. Til forsøket «Flagget».
Blodlutsalt, rødt (kaliumheksacyanidoferrat(III), kaliumjern(III)cyanid)	$\text{K}_3\text{Fe}(\text{CN})_6$	Dyrking av krystaller.
Boraks (dinatriumtetraborat, natriumtetraborat)	$\text{Na}_2\text{B}_4\text{O}_7 \cdot 10 \text{H}_2\text{O}$	Slime.
Brent kalk (kalsiumoksid)	CaO	Lage kalkvann.
Bromtymolblått (BTB)		Lage indikatorløsning.
Brunstein (mangan(IV)oksid)	MnO_2	Fremstilling av oksyngengass.
Dimetylglyoksim		Påvisning av nikkellioner.
Dispril (eller Globoid)		Lage ester.

Druesukker (glukose)	$C_6H_{12}O_6$	Påvisning med Fehlings/Benedicts løsning.
Fenoltalein		Syre-base-indikator.
Fruktsukker (fruktose)	$C_6H_{12}O_6$	Påvisning med Fehlings/Benedicts løsning.
Jern (filspen/pulver)	Fe	Vise feltlinjer rundt en magnet. Reagere med svovel og gi jernsulfid.
Jern(III)klorid	$FeCl_3$	Til forsøket «Flagget».
Jod	I_2	Lage jodløsning. Oppvarming av jod som sublimerer.
Kaliumjodid	KI	Lage jodløsning. Katalysator i forsøket «Elefanttannkrem»
Kaliumklorid	KCl	Flammeprøve.
Kaliumpermanganat	$KMnO_4$	Fremstilling av oksyngengass.
Kaliumtiocyanat	KSCN	Til forsøket «Flagget».
Kalsium	Ca	Reaksjon med vann.
Kalsiumhydroksid	$Ca(OH)_2$	Lage kalkvann.
Kalsiumkarbid	CaC_2	Reaksjon med vann.
Kalsiumklorid, vannfri	$CaCl_2$	Flammeprøve. Poseforsøk med de fire kjennetegnene på kjemiske reaksjoner.
Karbon (pulver, aktivt kull)	C	Vannrensemiddel.
Kobber (biter/pulver/stifter)	Cu	Metallsamling.
Kobber(II)klorid	$CuCl_2$	Elektrolyse.
Kobber(II)sulfat	$CuSO_4 \cdot 5H_2O$	Krystalldyrking.
Krystallsoda (natriumkarbonat, soda)	$Na_2CO_3 \cdot 10H_2O$	Basisk salt. Reaksjon med sur løsning.
Litiumklorid	LiCl	Flammeprøve.
Lycopodiumpulver (heksemel)		Til demo av støv som lett antennes.
Magnesiastifter		Flammeprøve.
Magnesiumbånd	Mg	Fremstilling av hydrogengass.
Marmor biter (kalsiumkarbonat)	$CaCO_3$	Reaksjon med sur løsning. Fremstilling av karbondioksidgass.
Metylenblått		Til forsøket «Den blå flasken».
Metylrødt		Lage indikatorløsning.
N-(1-naftyl)etylendiammoniumdiklorid		For påvisning av NO_2 -gass.
Natrium	Na	Reaksjon med vann.
Natriumacetat,	CH_3COONa	Mettet løsning krystalliserer og avgir energi.
Natriumhydroksid (kaustisk soda)	NaOH	Lage natronlut.
Natriumklorid	NaCl	Flammeprøve.
Natron (natriumhydrogenkarbonat)	$NaHCO_3$	Fremstilling av karbondioksidgass.
Nikkelnitrat	$Ni(NO_3)_2$	Påvisning av nikkellioner.
Parafinperler		Til forsøket «Hudkrem».
Polyvinylalkohol (polyetenol)		Til forsøket «Slime».
Sink (biter)	Zn	Fremstilling av hydrogengass.
Sitronsyre		Gir sur vannløsning.
Stearinsyre		Til forsøket «Hudkrem».
Stivelse, vannløselig		Lage stivelsesløsning. Reaksjon med jodløsning.
Strontiumklorid	$SrCl_2 \cdot 6H_2O$	Flammeprøve.
Sukker (sukrose)	$C_{12}H_{22}O_{11}$	Ikke reaksjon med Fehling/Benedicts løsning.

Sulfanilsyre		Påvisning av NO ₂ -gass.
Svovel	S	Fremstilling av sur nedbør.
Sølvnitrat	AgNO ₃	Fellingsreaksjon.
<i>Væsker:</i>		
Aceton		Løsemiddel for fjerning av for eksempel limrester fra etiketter.
Ammoniakk, konsentrert	NH ₃	Lage fortynnet løsning av ammoniakk.
Benedicts løsning		Påvisning av monosakkarider.
BTB, løsning		Syre-base-indikator.
Butan-1-ol	C ₄ H ₉ OH	Flammeprøve. Vannløselighet.
Eddiksyre (etansyre), konsentrert	CH ₃ COOH	Lage fortynnet løsning av eddiksyre.
Etanol (rektifisert sprit)	C ₂ H ₅ OH	Lage indikatorløsninger. Til feltarbeid i biologi - konservering av smådyr.
Fehlings væske A		Påvisning av monosakkarider.
Fehlings væske B		Påvisning av monosakkarider.
Glyserol (glyserin, propan-1,2,3-triol)	C ₃ H ₈ O ₃	Til forsøket «Hudkrem».
Heksan	C ₆ H ₁₄	Løsemiddel for upolare stoffer.
Hydrogenperoksid, 3 %	H ₂ O ₂	Fremstilling av oksyngengass.
Hydrogenperoksid, 30 - 37 %	H ₂ O ₂	Til forsøket «Elefanttannkrem».
Jod, løsning	I ₂	Påvisning av stivelse.
Kalkvann	Ca(OH) ₂ - løsning	Påvisning av karbondioksidgass.
Lakmus, løsning		Syre-base-indikator.
Metanol	CH ₃ OH	Flammeprøve. Test av alkoholars vannløselighet.
Parafin - flytende		Til forsøket «Hudkrem».
Pentan-1-ol	C ₅ H ₁₁ OH	Flammeprøve. Test av alkoholars vannløselighet.
Propan-1-ol	C ₃ H ₇ OH	Flammeprøve. Test av alkoholars vannløselighet.
Propan-2-ol (isopropanol)	C ₃ H ₇ OH	Kondensfjerner (til biler). Omtrent samme egenskaper som propan-1-ol.
Rødsprit		Til spritbrenner. Løsemiddel for å fjerne tusjmerker.
Salmi		Til påvisning av nikkellioner. Basisk dagligvare.
Saltsyre, konsentrert	HCl	Lage fortynnede løsninger av saltsyre.
Svovelsyre, konsentrert	H ₂ SO ₄	Katalysator ved fremstilling av estere. Fra sukker til kull ("sukkerslangen").
Trietanolamin		Til forsøket «Hudkrem».
White spirit		Test av hydrokarboners vannløselighet.
<i>Gasser:</i>		
propan /butan	C ₃ H ₈ / C ₄ H ₁₀	Gassbrennere.

Merking av kjemikalier

Farlige kjemikalier er merket i samsvar med CLP eller Merkeforskriften. Det gjelder uansett hvor vi kjøper dem - i dagligvarebutikken, på et apotek, hos en kjemikalieleverandør eller et læremiddelfirma. Merkingen gir informasjon om hvordan stoffene skal oppbevares, om skader som kan oppstå ved bruk av stoffene og hva vi bør gjøre for å unngå skader.

CLP er en ny forskrift om klassifisering og merking som ble innført 16. juni 2012. CLP står for Classification, Labelling and Packaging of Substances and Mixtures. CLP og *Merkeforskriften* gjelder parallellt fram til 1. juni 2015. En viktig endring er nye faresymboler som nå kalles farepiktogrammer. Klima- og forurensningsdirektoratet har utgitt to plakater som kan lastes ned: [Faresymboler til merking](#) og [Klassifisering og merking i CLP](#).

For gamle kjemikalier som finnes på skolen, bør etikettene etter hvert oppdateres slik at de er i samsvar med de nye forskriftene. Informasjonen kan hentes fra kjemikaliets sikkerhetsdatablad, men vi har laget etikettene ferdig slik at du slipper å gjøre den jobben. Du finner en etikett for hvert av stoffene i våre tabeller ved å klikke på navnet i tabellen på side 6-8. Etikettene er i Word-format slik at du enkelt kan føye til skolens navn, adresse og telefonnummer. Du kan dessuten tilpasse formen på etikettene.

Kjemikalier som *ikke* er klassifisert som farlige kjemikalier, kan merkes med "Vurdert ikke merkepliktig". Hvis stoffet har et sikkerhetsdatablad, finnes denne opplysningen i punkt 2.2/punkt 15.

Oppbevaring av kjemikalier

Farlige kjemikalier skal oppbevares i låste rom og brukes under tilsyn. Det må være orden i kjemikalieskapene, og det skal ikke oppbevares flere kjemikalier på et naturfagrom enn de som faktisk blir brukt i forsøk. Stoffe som ikke er i bruk bør fjernes. «Kjekt å ha» er ikke en god strategi for kjemikalier. Oppbevar heller ikke unødvendig store mengder av hvert enkelt kjemikalium. Mengden må vurderes i forhold til forbruket.

Stoffer og stoffblandinger som *kan spises* må ikke oppbevares i det samme skapet som farlige kjemikalier. Vi mener at forsøk med smaksprøver bør gjennomføres i et vanlig klasserom og *ikke* på naturfagrommet.

I tabellen nedenfor finner du hva slags skap som trengs (type skap), og dessuten hva slags stoffer som skal oppbevares i de ulike skapene. På skapet med gassbrennere skal det være et varselskilt som heter "Gass under trykk". Om det skal settes opp *andre varselskilt* - på skap eller dører - må avgjøres i samråd med med det lokale brannvesen.

Skap for ulike typer kjemikalier

Type skap	Hva kan oppbevares i skapet
Skap 1: Brannsikkert skap, stålskap med mekanisk ventilasjon	Meget brannfarlige stoffer/stoffblandinger må oppbevares i tett lukkede flasker i brannsikkert skap (av stål) med mekanisk ventilasjon. Eksempler: Aceton, etanol og metanol. Det framgår av faremerkingen om stoffet er ”meget brannfarlig”.
Skap 2: Vanlig skap, ingen spesielle krav	Ikke brannfarlige organiske stoffer/stoffblandinger kan stå i et vanlig skap. Eksempler: Stearinsyre, sitronsyre, parafinolja og stivelsesløsning. Begrunnelsen for å plassere de organiske stoffene atskilt fra de uorganiske (se skap 3) er: Alle organiske stoffer er brennbare. De skal derfor ikke stå sammen med uorganiske stoffer som er merket oksiderende, som f. eks. ammoniumnitrat og kaliumpermanganat. Oksiderende stoffer kan nemlig gjøre at brennbare stoffer som ikke er klassifisert som brannfarlige, likevel brenner eksplosivt. Det er derfor vanlig å ha organiske og uorganiske stoffer i hvert sitt skap. Det framgår av faremerkingen om stoffet er ”oksidierende”. Konsentrerte syrer kan plasseres i eget skap. For å begrense antall skap, har vi valgt å plassere dem i skap 2, men de kan også plasseres nederst i skap 5 (skap for vannløsninger). Skapet må ikke være av metall, siden særlig konsentrert saltsyre avgir HCl-gass som virker korroderende (etsende) på metaller. Flasker med konsentrerte syrer skal stå i plastkar og under øyehøyde. Eksempler: Eddiksyre, saltsyre og svovelsyre. Det framgår av faremerkingen om stoffet er ”etsende”.
Skap 3: Vanlig skap, ingen spesielle krav	Uorganiske stoffer og stoffblandinger oppbevares i et vanlig skap. Konsentert ammoniakk kan oppbevares nederst i skapet med uorganiske stoffer. Flasken med den konsentrerte basen ammoniakk skal ikke oppbevares i samme skap som flaskene med de konsentrerte syrene. Flasken skal stå i et plastkar og under øyehøyde.
Skap 4: Skap av ikke brennbart materiale, stålskap med lufting ut i rommet	Gassbrennere (butan og propan) og refillbokser skal oppbevares i et eget skap av stål. Skapet skal være ventilert med hull oppe og nede. Det er tilstrekkelig med ventilasjon ut i rommet. Skapet skal ikke inneholde mer enn 15 brennere og 15 refillgassbokser med samlet gassmengde under 6 kg. Skal det oppbevares større mengder gass, må skapet ha lufting med hull i vegg ut i friluft og terskel ut mot rommet. Ved bruk av <i>hydrogen, oksygen, nitrogen og karbondioksid</i> bør det ikke benyttes beholdere som er større enn 1 liter.

Skap 5: Vanlig skap, ingen spesielle krav	Vannløsninger av stoffer kan stå i et eget skap, men kan også plasseres sammen med tilhørende stoff i skap 2 eller 3. Dette får du vurdere selv ut fra det antall skap og hvor mange stoffer dere har på naturfagrommet/forberedelsesrommet.

For at du skal slippe å gjøre så mange vurderinger selv, har vi tatt for oss listen over de kjemikalier vi mener bør være tilgjengelig på ungdomstrinnet, og har plassert kjemikaliene i skap 1 - 5. Se tabellen nedenfor. Hvis du har stoffer som ikke finnes i listen, må du selv innhente informasjon om sikker lagring av stoffet ut fra sikkerhetsdatabladet.

Anbefalte stoffer og stoffblandinger - plassering i skap

Skap 1: Meget brannfarlige stoffer/stoffblandinger

Skap 2: Ikke brannfarlige organiske stoffer/stoffblandinger

Skap 3: Uorganiske stoffer og stoffblandinger

Skap 4: Gass under trykk

Skap 5: Vannløsninger av stoffer

Faste stoffer:	Plassering på skap (se beskrivelsen ovenfor)				
	Skap 1	Skap 2	Skap 3	Skap 4	Skap 5
Alun (kaliumaluminiumsulfat),			x		
Ammoniumhydrogenkarbonat (hornsalt, hjortetakksalt)			x		
Ammoniumnitrat			x		
Askorbinsyre		x			
Bariumklorid			x		
Benzosyre		x			
Blodlutsalt, gult (kaliumheksacyanidoferrat(II), kaliumjern(II)cyanid)			x		
Blodlutsalt, rødt (kaliumheksacyanidoferrat(III), kaliumjern(III)cyanid)			x		
Boraks (dinatriumtetraborat, natriumtetraborat)			x		
Brent kalk (kalsiumoksid)			x		
Bromtymolblått (BTB)		x			
Brunstein (mangan(IV)oksid)			x		
Dimetylglyoksim		x			
Dispril (eller Globoid)		x			
Druesukker (glukose)		x			
Fenolftalein		x			
Fruktosukker (fruktose)		x			
Jern (filspen/pulver)			x		
Jern(III)klorid			x		
Jod			x		
Kaliumjodid			x		
Kaliumklorid			x		
Kaliumpermanganat			x		
Kaliumtiocyanat			x		

Kalsium			X		
Kalsiumhydroksid			X		
Kalsiumkarbid			X		
Kalsiumklorid, vannfri			X		
Karbon (pulver, aktivt kull)			X		
Kobber (biter/pulver/stifter)			X		
Kobber(II)klorid			X		
Kobber(II)sulfat			X		
Krystallsoda (natriumkarbonat, soda)			X		
Litiumklorid			X		
Lycopodiumpulver (heksemel)		X			
Magnesiastifter			X		
Magnesiumbånd			X		
Marmor biter (kalsiumkarbonat)			X		
Metylenblått		X			
Metylrødt		X			
N-(1-naftyl)etylendiammoniumdiklorid		X			
Natrium	X				
Natriumacetat,		X			
Natriumhydroksid (kaustisk soda)			X		
Natriumklorid			X		
Natron (natriumhydrogenkarbonat)			X		
Nikkelnitrat			X		
Parafinperler		X			
Polyvinylalkohol (polyetenol)		X			
Sink (biter)			X		
Sitronsyre		X			
Stearinsyre		X			
Stivelse, vannløselig		X			
Strontiumklorid			X		
Sukker (sukrose)		X			
Sulfanilsyre					
Svovel			X		
Sølvnitrat			X		
<i>Væsker:</i>					
Aceton	X				
Ammoniakk, konsentrert			X		
Benedicts løsning					X
BTB, løsning					X
Butan-1-ol	X				
Eddiksyre (etansyre), konsentrert		X			
Etanol (rektifisert sprit)	X				
Fehlings væske A					X
Fehlings væske B					X
Glyserol (glyserin, propan-1,2,3-triol)		X			
Heksan	X				
Hydrogenperoksid, 3 %					X
Hydrogenperoksid, 30 - 37 %					X
Jod-løsning					X
Kalkvann					X
Lakmus, løsning					X
Metanol	X				

Parafin - flytende		x			
Pentan-1-ol	x				
Propan-1-ol	x				
Propan-2-ol (isopropanol)	x				
Rødsprit	x				
Salmi					x
Saltsyre, konsentrert		x			
Svovelsyre, konsentrert		x			
Trietanolamin					
White spirit	x				
<i>Gasser:</i>					
propan /butan				x	

Løsninger - oppskrifter, merking og oppbevaring

Reglene for merking behøver vi ikke kjenne til så lenge vi kjøper alle de løsningene vi bruker. Da er de riktig merket fra leverandør. Hvis vi derimot lager løsninger selv, ved for eksempel å løse stoffer i vann, er det vårt ansvar å sørge for at de blir merket i samsvar med Merkeforskriften/CLP. For å lette ditt arbeid har vi laget en tabell med overskriften «Løsninger – oppskrifter, merking og oppbevaring». Der kan du se hvordan vanlige løsninger skal merkes. Med ”vanlige løsninger” mener vi løsninger som er nevnt i forsøkene til dagens læreverk på ungdomstrinnet. I tabellen finner du en lenke til etiketter for hver løsning, og vi har oppgitt tekst til etiketten etter de nye reglene, CLP.

Du finner én etikett beregnet for stor flaske, og også etiketter beregnet for flasker mindre enn 125 mL.

Store flasker *skal* ha en etikett med denne informasjonen:

- navn på stoffet/stoffblandingen
- konsentrasjon i % (gjelder bare stoffblandinger), konsentrasjon i mol/L kan oppgis i tillegg.
- faresymbol (farepiktogram)
- varselord der det kreves (farebetegnelse i Merkeforskriften)
- H-setninger (R-setninger i Merkeforskriften)
- P-setninger (S-setninger i Merkeforskriften)
- skolens navn, adresse og telefonnummer.

Etiketten bør, etter vår mening, også inneholde:

- navn på den som har laget løsningen
- dato som sier når løsningen ble laget

For flasker mindre enn 125 mL er det tilstrekkelig å merke med *navn* og *faresymbol*. Løsninger som er klassifisert som etsende eller som krever at faremerkingen inneholder faresetningen ”Gir alvorlig øyeirritasjon”, skal likevel ha fullstendig faremerking.

Etiketter til løsninger som *ikke er merkepliktige*, inneholder teksten ”Vurdert ikke merkepliktig”.

I tabellen er det også gitt anbefaling om *oppbevaring*. Alle løsninger med vann som løsemiddel, blir plassert i skap 5 (eventuelt skap 2 eller 3). Løsninger som er laget med brannfarlige løsemidler, plasseres i skap 1.

Løsninger – oppskrift, merking og oppbevaring

Løsning	Oppskrift med kommentarer	Symbol	Varselord, faresetninger og etikett
Ammoniakkløsning 0,2 % NH₃ 0,1 mol/L NH ₃ Oppbevaring: Skap 5	7,7 mL konsentrert NH ₃ (aq) helles i ca. ½ liter vann og fortynnes med vann til 1 L		Vurdert ikke merkepliktig. Etikett
Bariumkloridløsning 2,1 % BaCl₂ 0,1 mol/L BaCl ₂ Oppbevaring: Skap 5	2,1 g BaCl ₂ (s) løses i litt vann, og fortynnes til 100 mL		Vurdert ikke merkepliktig. Etikett
Boraksløsning 4 % Oppbevaring: Skap 5	Ta 10 g boraks, også kalt natriumtetraborat-dekahydrat, i et begerglass. Tilsett litt vann og rør rundt. Fyll til 250 mL-merket på begerglasset med vann.		Vurdert ikke merkepliktig. Etikett
BTB-løsning Oppbevaring: Skap 5	1 g bromtymolblått løses i 16 mL natronlutløsning som er 0,1 mol/L NaOH, og fortynnes deretter med vann inntil 1 L løsning.		Vurdert ikke merkepliktig. Etikett
Eddiksyreløsning, 0,1 mol/L CH₃COOH 0,6 % CH ₃ COOH Oppbevaring: Skap 5	5,9 mL konsentrert CH ₃ COOH(l) helles i ca. ½ liter vann og fortynnes med vann inntil 1 L.		Vurdert ikke merkepliktig. Etikett
Fehlings løsning (A + B) Oppbevaring: Skap 5	Fehling A og Fehling B kjøpes fra et læremiddelfirma. Bland sammen like volumer av de to løsningene før bruk. Blandingen har begrenset holdbarhet. <i>Løsningen er etsende, og skal derfor ikke brukes i elevforsøk. Se en elevvennlig vaian i neste rad.</i> <i>Merkingen er basert på at løsningen inneholder 1,6 % CuSO₄ og 2,5 % NaOH av merkepliktige kjemikalier. Løsningen inneholder også andre kjemikalier, som ikke er merkepliktige.</i>		Fare: Gir alvorlige etseskader på hud og øyne. Giftig, med langtidsvirkning, for liv i vann. Etikett og informasjonsblad

Fortynnet Fehlings løsning til bruk i elevforsøk Oppbevaring: Skap 5	Bland 2 deler vanlig Fehlings løsning (A + B) og 3 deler vann. <i>Merkingen er basert på at løsningen inneholder 0,6 % CuSO₄ og 1 % NaOH av merkepiktede kjemikalier. Løsningen inneholder også andre kjemikalier, som ikke er merkepliktige.</i>		Advarsel: Gir alvorlig øyeirritasjon. Etikett og informasjonsblad
Fenolftalein-løsning Oppbevaring: Skap 1	0,1 g fenolftalein løses i 100 mL etanol (denaturert sprit).		Fare: Meget brannfarlig væske og damp. Etikett og informasjonsblad
Hydrogenperoksidløsning, ca. 3 % H₂O₂ Oppbevaring: Skap 5 (Bør oppbevares kjølig)	Kan kjøpes ferdig på apotek eller læremiddelfirma. Kan også lages ved å fortynne konsentrert H₂O₂(aq) (35 %). 9 mL konsentrert H₂O₂(aq) blandes med 91 mL vann.		Vurdert ikke merkepliktig. Etikett
Hydrogenperoksidløsning, ca. 10 % H₂O₂ Oppbevaring: Skap 5 (Bør oppbevares kjølig)	Kan kjøpes ferdig på apotek eller læremiddelfirma. Kan også lages ved å fortynne konsentrert H₂O₂(aq) (35 %): 29 mL konsentrert H₂O₂(aq) blandes med 71 mL vann.		Advarsel Gir alvorlig øyeirritasjon. Irriterer huden. Etikett og informasjonsblad
Indikatorløsning, pH 4,5 Oppbevaring: Skap 1	0,02 g metylrødt og 0,1 g bromkresolgrønt løses i 100 mL etanol (denaturert sprit)		Fare: Meget brannfarlig væske og damp. Etikett og informasjonsblad
Jodløsning ca. 1 % Oppbevaring: Skap 5	Løs 1 g I₂(s) og 2 g KI(s) i 100 mL vann. <i>Fortynnete jodløsninger har begrenset holdbarhet fordi jod stikker av fra en lukket flaske. Det er derfor greit å lage en ca. 1 % løsning, og fortynne denne før bruk. Fortynn inntil løsningen er lys gyllenbrun.</i>		Vurdert ikke merkepliktig. Etikett

Kalkvann, $\text{Ca}(\text{OH})_2(\text{aq})$, mettet løsning Oppbevaring: Skap 5	Overfør 2 – 3 ss med $\text{CaO}(\text{s})$ eller $\text{Ca}(\text{OH})_2(\text{s})$ til et glass med lokk. Fyll glasset med vann og sett på lokket. Rist godt og la glasset stå i ro til neste dag. Den klare løsningen er kalkvannet. Overfør den klare løsningen til en merket flaske, og unngå å få med noe grums. Filtrer eventuelt løsningen. Fyll glasset opp med vann, rist og la stå til neste gang du trenger kalkvann.		Advarsel: Gir alvorlig øyeirritasjon. Etikett og informasjonsblad
Kobber(II)sulfatløsning, 1,6 % CuSO_4 0,10 mol/L CuSO_4 Oppbevaring: Skap 5	2,5 g $\text{CuSO}_4 \cdot 5\text{H}_2\text{O}(\text{s})$ løses i litt vann, og fortynnes til 100 mL		Giftig, med langtidsvirkning, for liv i vann. Etikett og informasjonsblad
Natriumkloridløsning, 0,6 % NaCl 0,1 mol/L NaCl Oppbevaring: Skap 5	5,8 g $\text{NaCl}(\text{s})$ løses i litt vann, og fortynnes til 1 L		Vurdert ikke merkepliktig. Etikett
Natriumhydroksidløsning, 0,4 % NaOH 0,1 mol/L NaOH Oppbevaring: Skap 5	4,0 g $\text{NaOH}(\text{s})$ løses i litt vann, og fortynnes til 1 L		Vurdert ikke merkepliktig. Etikett
Natriumhydroksidløsning, 1 % NaOH 0,25 mol/L NaOH Oppbevaring: Skap 5	1,0 g $\text{NaOH}(\text{s})$ løses i litt vann, og fortynnes til 1 L		Advarsel: Gir alvorlig øyeirritasjon. Etikett og informasjonsblad
Natriumhydroksidløsning, 4 % NaOH 1 mol/L NaOH Oppbevaring: Skap 5 Denne løsningen må ikke brukes av elever. Sjekk om du like gjerne kan bruke 1 % NaOH	40 g $\text{NaOH}(\text{s})$ løses i litt vann, og fortynnes til 1 L	 	Fare: Gir alvorlige etseskader på hud og øyne. Giftig, med langtidsvirkning, for liv i vann. Etikett og informasjonsblad
Natriumsulfatløsning, ca. 20 % Na_2SO_4 mettet løsning Oppbevaring: Skap 5	20 g $\text{Na}_2\text{SO}_4(\text{s})$ løses i 100 mL varmt vann		Vurdert ikke merkepliktig. Etikett
Natriumsulfatløsning, 1,4 % Na_2SO_4 0,1 mol/L Na_2SO_4 Oppbevaring: Skap 5	14,2 g $\text{Na}_2\text{SO}_4(\text{s})$ løses i litt vann, og fortynnes til 1 L (eller: 32,2 g $\text{Na}_2\text{SO}_4 \cdot 10\text{H}_2\text{O}(\text{s})$ løses i litt vann, og fortynnes til 1 L)		Vurdert ikke merkepliktig. Etikett

Ni-reagens 1 % dimetylglyksim i etanol Oppbevaring: Skap 1	1,0 g dimetylglyksim løses i 100 mL etanol (denaturert sprit)		Fare: Meget brannfarlig væske og damp. Etikett og informasjonsblad				
PVA-løsning, 4 % Oppbevaring: Skap 5	Varm 1 L vann i et stort begerglass til ca 50 °C. Tilsett så 40 g polyetenolpulver (også kalt polyvinylklorid) litt etter litt under omrøring, og varm forsiktig opp mot 85–90 °C. NB! Ikke kok polymerløsningen, for da brytes polymeren ned til kortere kjeder. Ta løsningen vekk fra varmen, dekk begerglasset med et lokk, og la det stå natten over. Hell så løsningen på plastflaske.		Vurdert ikke merkepliktig. Etikett				
Rødkålsaft Oppbevaring: Skap 5	Finsnitt rødkål og hell på kokende vann. La blandingen trekke ved svak varme til mye farge er kommet ut i vannet. Sil fra saften. Den kan fryses.		Vurdert ikke merkepliktig. Etikett				
Saltsyre, HCl < 10 % HCl < 2,9 mol/L Oppbevaring: Skap 5	Konsentrert saltsyre er 37 % (12 mol/L) Antall mL konsentrert saltsyre som skal fortynnes til 1000 mL løsning <table border="1" data-bbox="480 1182 995 1283"> <tr> <td>1 % (masse)</td> <td>2,4 ml</td> </tr> <tr> <td>1 mol/L</td> <td>83 ml</td> </tr> </table>	1 % (masse)	2,4 ml	1 mol/L	83 ml		Vurdert ikke merkepliktig. Etikett
1 % (masse)	2,4 ml						
1 mol/L	83 ml						
Saltsyre, 10 % ≤ HCl < 25 % 2,9 mol/L ≤ HCl < 7,7 mol/L HCl Oppbevaring: Skap 5	Konsentrert saltsyre er 37 % (12 mol/L) Antall mL konsentrert saltsyre som skal fortynnes til 1000 mL løsning <table border="1" data-bbox="480 1473 995 1574"> <tr> <td>10 % (masse)</td> <td>239 ml</td> </tr> <tr> <td>3 mol/L</td> <td>249 ml</td> </tr> </table> <i>Et av læreverkene oppgir at det skal brukes 10 % saltsyre ved fremstilling av hydrogengass med sink. Da går reaksjonen for langsomt, så bruk heller 15 % saltsyre.</i>	10 % (masse)	239 ml	3 mol/L	249 ml		Advarsel: Irriterer huden. Gir alvorlig øyeirritasjon. Kan forårsake irritasjon av luftveiene. Etikett og informasjonsblad
10 % (masse)	239 ml						
3 mol/L	249 ml						

Saltmanns reagens Oppbevaring: Skap 5	Løs 5 g sulfanilsyre og 0,03 g N-(1-naftyl)-etylendiamindihydrogenklorid i ca. 400 ml destillert (eller ionebyttet) vann i en 500 ml kolbe. Tilsett 50 ml konsentrert eddiksyre (iseddik), og fyll opp til 500 ml-merket med destillert vann. Løsningen helles på en brun flaske. Løsningen har begrenset holdbarhet (tre–fire uker).		Vurdert ikke merkepliktig. Etikett
Stivelsesløsning 1 % Oppbevaring: Skap 5	Rør ut ca. 1 g vannløselig stivelse i 100 mL vann. La blandingen få et raskt oppkok. Løsningen bør være nylaget.		Vurdert ikke merkepliktig. Etikett
Svovelsyre 0,9 % H₂SO₄ 0,1 mol/L H ₂ SO ₄ Oppbevaring: Skap 5	5,6 mL konsentrert H ₂ SO ₄ fortynnes med vann inntil volumet blir 1 L.		Vurdert ikke merkepliktig. Etikett
Sølvnitratløsning 1,7 % AgNO₃ 0,1 mol/L AgNO ₃ Oppbevaring: Skap 5	1,7 g AgNO ₃ (s) løses i litt vann, og fortynnes til 100 mL		Giftig, med langtidsvirkning, for liv i vann. Etikett og informasjonsblad

Stoffkartotek og sikkerhetsdatablader

Skolen skal ha sikkerhetsdatablader for hvert av de kjemikaliene som kan medføre helsefare og som oppbevares på naturfagrommet. Det er rektors plikt å sørge for at dette kravet er oppfylt. Et sikkerhetsdatablad, tidligere kalt HMS-datablad, er et 16-punkters følgeskriv som skal inneholde informasjon om blant annet stoffets/produktets egenskaper, faremerking, førstehjelp, lagring og destruering. Informasjonen skal være gitt på norsk. Informasjonen skal gjøre det mulig å sikre trygg håndtering, lagring og avhending av kjemikaliene. Her kan du se et eksempel på et sikkerhetsdatablad for [natriumhydroksid](#) med gamle faresymboler og et eksempel på sikkerhetsdatablad for [konsentrert saltsyre](#) med nye faresymboler (CLP).

Sikkerhetsdatabladene skal være av ny dato og systematisk ordnet i et *stoffkartotek*. Det skal bare inneholde de stoffene som faktisk oppbevares på naturfagrommet. Stoffkartoteket skal være lett tilgjengelig og laget slik at det er lett å søke frem informasjon om det enkelte helsefarlige stoffet (§ 6). Rektor er ansvarlig for at stoffkartoteket blir oppdatert, og at de lærerne som bruker naturfagrommet får nødvendig opplæring i bruk av stoffkartoteket. Der stoffkartoteket er etablert digitalt, skal informasjonen også foreligge i en papirutgave.

Læremiddelfirmaer og andre som selger kjemikalier har plikt til å legge ved sikkerhetsdatablad ved første gangs levering. Databladene kan søkes opp på Internettet, men

finnes også på hjemmesiden til de firmaene som selger kjemikalier og utstyr til skolene. Du finner en liste over [læremiddelfirmaer](#) på naturfag.no.

For merkepliktige løsninger som vi lager til eget bruk, er det ikke nødvendig å utarbeide et sikkerhetsdatablad. Det holder med et *Informasjonsblad*. Informasjonsbladet skal minst inneholde de samme opplysningene som finnes på etiketten. For de løsningene som er omtalt i tabellen « Løsninger – oppskrift, merking og oppbevaring » har vi laget ferdige etiketter og informasjonsblad. Følg lenkene i tabellen.

For kjemikalier som brukes i så små mengder at det kan sammenlignes med et privat årsforbruk, og i *praksis ikke vil kunne forårsake noen helserisiko*, er det ikke nødvendig å ha sikkerhetsdatablad i stoffkartoteket. Det gjelder produkter som kjøpes i små mengder per år i forbrukerpakning, som for eksempel Salmi.

Substitusjonsplikten

Substitusjonsregelen er at farlige stoffer, om mulig, skal erstattes med stoffer som ikke er farlige, eller som er mindre farlige. Vi tar et eksempel på bruk av substitusjonsregelen: Fremstilling av hydrogengass er et vanlig forsøk på ungdomstrinnet, og gassen blir dannet ved reaksjon mellom et metall og en syre. Det har vært vanlig å bruke sink som metall, men det forutsetter at man må bruke en sterk syre med høy konsentrasjon. Ved heller å velge et mindre edelt metall som magnesium, er det tilstrekkelig med en lav konsentrasjon av en svak syre. Læringsutbyttet er det samme, og forsøket blir mindre risikobeton.

Selv om du finner forsøk beskrevet i en lærebok eller på et nettsted, bør du som lærer tenke etter om du kan bruke andre stoffer som er mindre farlige enn de som er anbefalt i forsøket. Ofte er det i første omgang lurt å sjekke om reaksjonene går like greit med lavere konsentrasjon av de løsningene som er beskrevet i forsøket. Substitusjonsplikten har ikke vært godt nok kjent tidligere, heller ikke blant lærebokforfattere. Vi kan derfor håpe at forsøkene ved neste revisjon av læreverkene blir gjennomgått også med tanke på substitusjonsplikten.

Opplæring i rutiner for bruk av skolens kjemikaliesamling

Alle brukere av skolens kjemikaliesamling skal ha en opplæring i rutiner for oppbevaring og håndtering av kjemikalierne. At opplæringen er gjennomført, skal dokumenteres skriftlig.